

УДК 821.512.164:82 – 1

ПОЕТ І ЕПОХА: МАГТИМГУЛИ ПИРАГІ (МАХТУМКУЛІ ФРАГІ)

Васьків М.С., д. філол. н., професор

Київський університет імені Бориса Грінченка вул. Воровського, 18/2, м. Київ, Україна

myvaskiv@ukr.net

Метою і завданнями статті було відтворити факти життя і творчості класика світової літератури – туркменського поета Магтимгули Пирагі (Махтумкулі Фрагі) – на тлі складних і кривавих подій в історії Туркменістану XVIII ст., у зв'язку з культурними традиціями туркменів і викликами епохи. Аналізуються полемічні відомості щодо походження поета, років життя, родинних і суспільних взаємин. У статті дається розлога характеристика туркменської історії, економіки XVIII ст., побуту, моральних засад буття, розвитку культури; визначаються їх впливи на творчість Магтимгули.

Ключові слова: історія, культура, традиція, рецепція, інтерпретація, адат, суфізм.

ПОЭТ И ЭПОХА: МАГТЫМГУЛЫ ПЫРАГЫ (МАХТУМКУЛИ ФРАГИ)

Васьків Н.С.

Киевский университет имени Бориса Гринченко, ул. Воровского, 18/2, г. Киев, Украина

Целью и заданиями статьи было воссоздать факты жизни и творчества классика мировой литературы – туркменского поэта Магтымгулы Пырагы (Махтумкули Фраги) – на фоне сложных и кровавых событий в истории Туркменистана XVIII в., в связи с культурными традициями туркмен и вызовами эпохи. Анализируются полемические сведения относительно происхождения поэта, лет жизни, родственных и общественных взаимоотношений. В статье приводится развернутая характеристика туркменской истории, экономики XVIII в., быта, моральных устоев бытия, развития культуры; определяется их влияние на творчество Магтымгулы.

Ключевые слова: история, культура, традиция, рецепция, интерпретация, адат, суфизм.

POET AND EPOCH: MAGTUMGULY PYRAGY

Vaskiv M.S.

Borys Hrinchenko Kyiv University, Vorovsky str., 18/2, Kyiv, Ukraine

The aim and purpose of the paper are to reconstruct the facts from life and works of World literature classic – a Turkmen poet Magtymguly Pyragy (Makhtumkuli Fragi) – against the background of difficult and bloody events in the history of Turkmenistan of the 18th century, in connection with Turkmenian cultural traditions and challenges of the epoch. The polemic data about his origin, years of life, private (family) and public relationships are analyzed.

It is established that Magtymguly Pyragy's family were most probably grain farmers and at the same time they were engaged on a proficient level in saddlery and jewelry. The fact that the father and the sons were experts in silversmithing gives proof that the Turkmen were wealthy and could live off occupation that cannot be called the most necessary one. The conclusion can be made that if jewelry production flourished other kinds of trades were also well-developed.

It is emphasized that though state and bureaucracy institutions were at the initial state of development at the same time economic and household state of separate members of Turkmenian society was rather satisfactory and it was easily renewed even at the most troubled times. Such traits of Turkmenian people as honesty and decency were most of all revealed in the sphere of trade. Equal, socially fair Turkmenian world was based on healthy conservatism which revealed itself in strict adherence to *adat* – unwritten customary law of the Turkmen that goes back to ancient times possibly even before the adaptation of Islam. Even now purity and law-obedience of the Turkmen are defined not so much by following the written laws and instructions as by observation of the rules of *adat*. And thus the custom law was even more influential in the previous centuries.

Race, breed, nation and, first of all, family have always been a basis of society. Eternal values were very important for Magtymguly Pyragy, they gave him force to survive the fits of fate. These were confidence in eternity of the native nation, its great potential forces that were to be accomplished in future. That is why the poet took an active part in settling the community affairs of his fellow-countrymen while living in his native mountain village.

The article suggests broad characteristics of Turkmen history, economics of the 18th century, way of life, moral principles of existence, development of culture; their influence on Magtymguly's works is defined.

Key words: history, culture, tradition, reception, interpretation, adat, Sufism.

Прикро, але ім'я геніального туркменського поета майже не знане не лише для українського читацького загалу, але й для літературознавців. Найчастіше, коли його чують, перепитують: “А хто це такий?”. Натомість більшість українців, які чули про визначного поета, називають його “туркменським Шевченком”. Не будемо зараз удаватися в міркування, наскільки доречним є такий перифраз, але ще більше прикро стає, що в нас так мало знають про “туркменського Шевченка”.

Чи не важливішим, однак, для “знавців” є питання: чому Магтимгули Пираги? Такий поет нікому не відомий, натомість усі знають Махтумкулі Фрагі. Спробуємо з'ясувати. Інформація про видатного туркмена вперше потрапила до росіян через посередництво західних джерел, насамперед німецькомовних публікацій про нього і його твори угорцем Армінієм (Германом) Вамбері, котрий спирався на персько-арабські традиції найменування. До цього додалися опосередковані чи прямі відомості з Туркменістану, наслідком чого стало частково спотворене ім'я поета, яке широко розповсюдилося в усіх мовах, де використовують кирилицю, – Махтум-кулі (потім писали Махтум-Кулі, згодом – теперішню форму Махтумкулі). У крайньому разі, саме так записував ім'я поета вже 1930 р. Агатангел Кримський [1, с. 150].

Саме час звернутися до першоджерела: як же пишуть ім'я і псевдонім (тахуллус) туркменського класика його співвітчизники? Сучасною туркменською графікою на основі латиниці це виглядає так: *Magtymguly Pyragy*. Можна, однак, припускати, що графіка й орфоепія не збігаються, тому в кириличному написанні відтворюється туркменське звучання імені й тахуллуса. Адже туркмени теж російською пишуть-таки *Махтумкули Фраги*. Проте таке написання вони зберігають швидше з “поваги” до читачів, котрі використовують кирилицю, а отже, щоби було зрозуміло для них, про кого, власне, йдеться. З “традиції” туркменські науковці вибиваються тоді, коли “нетрадиційно” записують й ім'я поета. Наприклад, коли згадують його тахуллуси: “*поет використовував такі літературні псевдоніми: Фраги, Гул Магтим и Магтими*” [2]. Правильніше, отже, було би повернутися до автентичного звучання, відповідне для якого в українській написання Магтимгули Пираги, хоча в питаннях транслітерації чомусь прийнято дотримуватися традиції, хоча й неправильної, але стійкої.

Життя і творчість Магтимгули Пираги й досі сповнені таємниць. Дослідники не можуть дійти згоди навіть у “найпростіших” питаннях про місце і час народження поета, про рік його смерті. Основна причина цього полягає в повній відсутності будь-яких документальних свідчень про поета й рукописи його творів. Життя Магтимгули припало на чи не найскладніший період в історії туркменів – період міжусобних воєн, протистоянь, частого знищення дощенту будь-яких осередків культури. Перські історичні джерела зосереджувалися, відповідно, на перському баченні подій, тому про туркменське буття повідомляли опосередковано, за мірою того, як воно потрапляло на іранську політичну орбіту. Найбільше вони повідомляють хіба що про кровожерність Надир-шаха, що, проте, дає можливість уявити, яким жорстоким до туркменів було XVIII ст. Основну ж інформацію про Магтимгули Пираги можна отримати з його творів та переказів і згадок родичів про нього, зібраних через десятки років після поетової смерті, тому неможливо було ні тоді, ні зараз чітко з'ясувати, де правда, де вимисел, де легенди, створені під впливом текстів самого поета або туркменського фольклору. Крім того, Магтимгули, на відміну від дідуся і батька, чиї роки життя добре відомі, не провадив осілого способу життя, багато мандрував, не обіймав якоїсь визначної посади, тому записи про нього або не вели, або не надавали їм значної ваги.

Уперше в Європі про великого туркменського митця згадав польський поет, філолог Олександр Ходзько-Борейко, який працював у російському посольстві в Ірані. 1842 р. він опублікував у Лондоні тексти трьох віршів англійською мовою й стислу довідку про Магтимгули. Однак ця публікація залишилася малопомітною, натомість широкого

розголосу набули праці угорського дослідника, дипломата і шпигуна Армінія Вамбері. З метою отримання найдостовірнішої інформації він мандрує територією проживання тюркських народів під виглядом мандрівного дервіша, ґрунтовно вивчаючи (із записами) історію, мови, культуру, літературу тюрків. Після повернення до Європи він спочатку частинами, а потім у систематизованій праці публікує результати власних спостережень і узагальнень. Так, 1870 р. в журналі “Німецько-східне товариство” виходить друком його стаття “Туркменська мова і дивани Магтимгули” з перекладом німецькою 31 вірша, потім постійно доповнюючи інформацію про поета у працях різних років видання [3, с. 12]. Вамбері, спираючись на спілкування з нащадками Магтимгули 1863 р. (час перебування на туркменській території), повідомляв, що поет “був туркменином із племені гоклен років 80 тому” [цит. за 4, с. 78]. Отже, на основі такого “достовірного” джерела було прийнято вважати, що датами життя і смерті туркменського поета є 1733–1783 рр. Ахмет Ахундов-Гургенли в 1939 році уточнював, що Магтимгули народився нібито в 1731 р. Й помер у віці 49 років, тобто 1780 р. [5].

Таке датування не могло тривалий час задовільняти дослідників, тим більше що у віршах Магтимгули Пираги часто говорив про свою глибоку старість, про давно вже сиву голову, а у вірші “Bellі” (“Відомо”) йдеться про те, що він досяг уже 80 років. М. Косаєв 1963 р. суттєво переніс загальноприйнятту дату смерті поета. Так, у поезії-змаганні з Зунуби чітко вказується на 1796–97 рр. Убачає науковець в одному з віршів відтворення міжособної боротьби йомудів і гокленів 1813 р., відповідно, помер Магтимгули не раніше цього року [див. 4, с. 78, 82–84]. Сумніви можуть бути лише стосовно того, що бахші (народні співці) могли вставити ім’я Пираги в текст якогось іншого туркменського поета.

Спираючись на вірші Магтимгули, у яких йдеться про невдалу депутацію Човдур-хана до Ахмет-шаха, Р. Реджепов і М. Косаєв також переконували, що поет народився раніше, ніж 1733 р. [5]. Аннагурбан Аширов робить припущення, що це сталося 1724 р. Дещо змінює він і датування смерті митця, спираючись на вже згадуване творче змагання із Зунуби: “на запитання Махтумкулі: “Скільки років пройшло після смерті Пророка Мугаммеда?”, Зунуби відповідає: “3 часу відходу Пророка Мугаммеда пройшло 1211 років”. А пророк Мугаммед помер у 632 році християнського літочислення. Якщо до 632 року додати 1211 років, то це збігається з 1806 роком християнського літочислення. Такий факт свідчить про те, що в 1806 році Махтумкулі був живим” [5]. Тому науковець вважає датою смерті поета наступний рік – 1807-й.

Невизначеність і плутанина щодо року народження Магтимгули знайшла своє відображення і в українських виданнях. Наприклад, у передмові до книги перекладів Пираги авторства Павла Мочана за 2013 р. часом появи на світ генія туркменського народу зазначено 1733 р., а в анотації до цього ж видання – 1722 р. [6, с. 4, 9]. Але ж 2014 й – ювілейний рік, 290-річчя з дня народження поета. Тому у виданні перекладів за цей ювілейний рік і в анотації, і в передмові розбіжностей у датах нарешті немає: Магтимгули, за ними, народився 1724-го р. [7, с. 4, 9]. Насправді жодна дата не може претендувати на точність і остаточність. Може йтися лише про ймовірні роки життя. Проте необхідно хоча б умовно погодитися з якимись загальноприйнятими роками життя і смерті Магтимгули Пираги. Зараз такими спільними для багатьох науковців стали роки, на яких наполягає А. Аширов: 1724 – 1807.

Як уже зазначалося, значно більше відомо про поетових батька і дідуся, на честь якого він і був названий. Про дідуся Магтимгули Єначи (1654–1720) відомо, що він не був корінним мешканцем родового поселення, а примандрував до роду гьоркез. Працьовитістю й розумом він швидко здобув статки й пошану серед односельців. Основним його ремісничим фахом було лимарство. Але внукові перейшли у спадок не тільки ім’я дідуся, але і його, як і батьків, талант віршувальника. За переказами, Єначи був автором пісень, і кілька з них навіть дійшли до нашого часу [8, с. 3–4]. Серед них найвідоміша –

патріотична за змістом “Гьоркезин”. Отже, хоча Єначи був “прийшлим”, уже він ідентифікував себе з родом гьоркезів із туркменського племені гокленів.

Питання, у який саме аул прийшов дідусь Пираги, є й питанням про те, де ж народився геній туркменського народу. Повної визначеності в цій проблемі теж немає. Так, у різних джерелах стверджується, що вперше митець побачив світ у селі Юзван Кала (найбільш узгоджена думка), Хаджіговшан (Хаджі-Говшан, дехто наполягає, що саме так називалося раніше Юзван Кала) на території сучасного Туркменистану, на північно-західних схилах Копетдагу, у долинах рік Гурген і Атрек (можливо, що аул час від часу незначно змінював місце розташування). Один із переказів, утверджуючи велич Пираги, розповідає, що якийсь Говшан Шагурбат здійснивав хадж у Мекку (тобто був хаджі), але повернувшись у рідне поселення Магтимгули, бо був безмежно захоплений його поезією (можливо, до цього додалися якісь невідомі причини належності поета і хаджі до суфіїв) [4, с. 85]. Пираги справив на паломника настільки потужне враження, що той залишився в аулі на триваліший час, настільки тривалий, що й саме поселення назвали Хаджі-Говшан. Зразу зазначимо, що легенди й перекази на Сході часто нічим не підтверджуються, інколи можуть бути плодом абсолютного вимислу, але вони є показовими для того, яке уявлення про постать митців та їх творчість складається в загальнонародній уяві. Ще одна з версій стверджує, що місцем народження Магтимгули є Гонбат-е-Ганус (територія сучасного Ірану).

Ще більше інформації, ніж про діда, дійшло до нас про батька поета – Довлетмамеда Азаді (1700–1760). Освіту він здобував спочатку в аульній школі – мектебе, яка поєднувала в собі початкову і середню школу, потім продовжував у відомому на Сході медресе (духовній семінарії) в Хіві. Після цього він до смерті працював учителем у мектебе рідного аулу, користуючись надзвичайною повагою і любов’ю односельців, отримавши шанобливу назву “Гарри-молла”. Азаді, попри те, що не проживав у великому культурному центрі, належав до найосвіченіших людей свого часу. Один із перших дослідників його творчості Олександр Миколайович Самойлович стверджував, що “серед усіх для мене відомих поетів різних туркменських племен нема нікого, хто би міг суперничати з Азаді за обширом наукового пізнання” [цит. за 9, с. 11]. Поет вільно володів класичними арабською мовою і фарсі, а також узбецькою і чагатайською – сумішню тюркської, арабської мов та фарсі, – яка виконувала функцію письмово-літературної мови серед тюрків, у тому числі й серед туркменів, із XIII ст. й аж до початку XX ст., була мовою міжнаціонального спілкування в Центральній Азії [10]. Саме чагатайською Довлетмамед писав свої художні твори, найвідомішою серед яких була велика дидактично-філософська поема на 6 тисяч рядків “Вагзи-Азаді”.

Аналізуючи її зміст, науковці відтворили коло попередників Азаді, на яких він спирався. Це широкий спектр філософів, мислителів і митців Індії, Китаю, Єгипту, Закавказзя й Ірану. У поемі трапляються відгуки зі священної для зороастрійців книги “Авеста”. Так, Азаді наводить авестійську тріаду “добрі наміри – добрі слова – добрі, корисні справи”, через посередництво яких можна потрапити до раю після великого Суду. Прекрасно знав Довлетмамед і грецьких філософів, зокрема Гіппократа, Аристотеля, Платона, цитував їхні праці, демонстрував знання термінології [9, с. 20–22]. Безперечно, найкраще Азаді знав праці та творчість арабсько- і фарсімовних науковців і поетів далекого й не зовсім минулого: Мугамеда Хорезмі (IX ст.), Мугамеда Фарабі (IX–X ст.), Біруні (X–XI ст.), Фірдоусі (934–1020), ібн Сіні (980–1037), Омара Хайяма (1040–1123), Нізамі (1141–1203), Джалалетдіна Румі (1207–1278), Хосрова Дехлеві (1252–1325), Абдурахмана Джамі (1414–1492), Алішера Навої (1441–1501), Фізулі (XVI ст.) та багатьох інших. Своєю чергою, дослідники зазначають, що Азаді був ланкою між минулим і майбуттям, ставши одним із фундаторів туркменської літератури і справивши значний вплив на творчість наступників – на сина Магтимгули, Шейдаї, Сейді, Зелілі, Молланепеса, Кеміне.

Від “сухого” кабінетного філософа Азаді, проте, вирізнявся великою увагою до реалій сучасності. Він прекрасно знав туркменський фольклор (а також фольклор сусідніх народів), про що свідчила та ж таки поема. Поряд із віковичними проблемами творення праведної людини він намагається вирішити й актуальні питання сучасного буття туркменів. Аналіз релігійно-філософських, суспільно-політичних, гуманістичних переконань Довлетмамеда свідчить про те, що вплив його на геніального сина був дуже великим. З одного боку, авторитет батька утверджувався туркменським адатом (щось подібне до українського звичаєвого права XV–XVIII ст.). Із іншого, – Довлетмамед Азаді справді був непересічною й високоосвіченою особистістю свого часу, справжнім гуманістом, що не могло не приваблювати дітей і дорослих.

“Світогляд Азаді був складним і суперечливим. Східний пантеїзм переплітався в його філософських поглядах із серйозними елементами суфізму, містицизму, ісламської догматики” [11, с. 106]. Суперечливість зразу знижується, якщо врахувати марксистський погляд науковців на думки Довлетмамеда й стан науки XVIII ст. Пантеїзм аж ніяк не суперечив суфізмові, бо був його невід’ємним складником. Але справді релігійні переконання Азаді були основою його філософських, суспільних і морально-етичних поглядів. Спираючись на первісний зміст Корану, Довлетмамед створював утопію суспільства соціальної справедливості. Вона, до речі, не видавалася йому аж такою утопічною, бо серед туркменів, на відміну від сусідів, не було великого соціально-матеріального розшарування. Для побудови такого суспільства туркменам, які часто ворогували між собою, конче необхідно було об’єднатися, створити потужну державу під керівництвом сильного, мудрого й освіченого правителя. Як тут не згадати Платона і Франсуа Рабле, котрі переконували, що “щасливі ті народи, у яких правителі є філософами, а філософи – правителями”, тобто погляди Азаді цілком уписувалися в контекст ренесансного світогляду. Тому багато рядків поеми Азаді – це “пристрасний заклик до об’єднання численних туркменських племен у єдине державне ціле” [11, с. 107].

Великої ролі батько Магтимгули надавав просвіті й науці, що теж збігалось з тезами європейських гуманістів. Цілий розділ “Вагзи-Азаді” присвячено розповідям про відомих науковців та неоціненне значення науки в житті суспільства. А насамперед вона потрібна для звеличення людини, бо саме “людина, її життя і доля” є “центральною питанням” творчості Довлетмамеда. Кожна особистість повинна усвідомлювати свою велич, богоподібність, але й робити усе для того, щоби бути відповідною до цієї богоподібності в думках, словах і вчинках. І вибір кожна людина робить сама, свідомо, стаючи відповідальною за кожен свій крок (тахуллус Азаді означає “вільний”, “звільнений”). “Людина розглядається ним як соціальна істота, атрибутами якої є розум, воля, любов, краса, моральне удосконалення і сила наукового пізнання” [11, с. 107]. Навіть дитина – це вже Людина, тому такими прогресивними є погляди Азаді на те, як ставитися до дітей, як їх виховувати і навчати. Інколи до дрібниць поет розписує, спираючись на адат, як шанувати батьків, старших, як вибудовувати взаємини з родичами, сусідами, він утверджує загальновідому гостинність туркменів як обов’язкову рису.

У Довлетмамеда Азаді була багатодітна сім’я. Скільки саме дітей у нього було, точно не відомо, але що в Пираги було по кілька братів і сестер – це достеменно. Магтимгули був третім сином у сім’ї. Традиційно почуття єдності дітей між собою було сильно розвиненим, тому майбутній поет так болісно переживав утрату двох старших братів Абдулли і Маметсапи, котрі з місією Човдур-хана вирушили до шаха Ахмета. Що сталося з братами, як і всією місією, невідомо. Родинні зв’язки були особливо міцними між чоловіками – батьком і синами, поміж братами, – тому в багатьох поезіях Магтимгули передає гіркоту власної й батькової втрати навіть через багато років після зникнення братів.

Першим учителем поета був його батько, потім його віддають в аульну мектебе, навчання в якій найчастіше зводилося до хорového читання Корану з обов'язковим заучуванням, до засвоєння основ ісламу та перших кроків у навичках читання і письма. Уже в цей час, за переказами, Магтимгули засвоїв основи арабської та перської мов, перечитав чимало книг із батькової бібліотеки. Відвідування мектебе не звільняло від домашньої роботи. Ймовірно, саме в дитинстві Пираги засвоїв від діда фах лимаря, а від батька – ювеліра, які через багато років стали його основним ремеслом, насамперед це стосується фаху “срібних справ майстра”. “Великий мислитель <...> із великим натхненням і задоволенням займався ювелірною справою, був прекрасним зергером. Створені ним вишукані прикраси відтворювали духовний світ і характер туркменської жінки” [12, с. 156]. А ще поет, як і батько з дідом, володів і ковальською справою. Також дитину залучали доглядати за худобою, яка обов'язково була не лише в кочових і напівкочових туркменів (чарва), але й у тих, хто вів осілий спосіб життя (чомур). Як стверджує легенда, саме під час випасу худоби в 9-річному віці Магтимгули створив перші пісні (за іншими переказами, це сталося в дещо старшому, але так само дитячому чи підлітковому віці).

А потім починаються довгі роки мандрів поета й навчання за межами рідного краю. Першим для Магтимгули стало медресе Ідріс-баба в аулі Кизил-Як (у Чарджоуській області), потім продовжується в славетному медресе Кокельташ у Бухарі, а завершується в не менш славетному Ширгази в Хіві (Бухара й Хіва були столицями потужних, заможних держав у тюрксько-перському середньовічному світі). Як стверджують перекази, до й після навчання та в перервах поміж ним поет побував у Афганістані (можливо, у пошуках братів), дійшов до північної Індії, мандрував сусіднім із рідним поселенням Іраном, відвідав казахські, узбецькі, таджицькі й азербайджанські землі, нібито навіть побував у Румістані (Румом раніше називали Візантію, яка в часи Магтимгули була заселена турками – спорідненими з туркменами огузами). Це безмірно розширювало життєвий досвід, знання і вміння поета, його кругозір і літературну майстерність.

Про те, як небезпечно було здійснювати в ті часи будь-які переходи, особливо на великі відстані, свідчить хоч би історія зі старшими братами Магтимгули. Тому саме час зробити невеликий історичний екскурс для характеристики кривавого XVIII ст. на туркменських землях. До початку цього століття туркменські розрізнені племена перебували в складі трьох різних держав: Ірану, Бухарського і Хівінського ханств. Перебування на межі завжди пов'язане з сутичками, ще неприємнішим воно було тому, що призводило до протистояння туркменів, котрі були підданими різних володарів. А ті дуже цінували за військову вправність туркменську кінноту, отже, були не проти використати її за найпершої нагоди. Але загалом кордони були більш-менш стабільними.

Чвари почалися після занепаду іранської шахської династії Сефевідів і Аштарханідів у Центральній Азії. Їхню спадщину почали ділити між собою справжні й самозвані нащадки. Розпочалися криваві міжусобиці, які то затихали на нетривалий час, то знову спалахували. Достеменних фактів саме туркменської історії XVIII ст. збереглося небагато, бо власних джерел не було або вони не збереглися, а в іранських про туркменів ідеться лише опосередковано. Але й вони наводять жах на читачів. Жорстокі вбивства тисяч полонених, мирних мешканців захоплених міст, спорудження цілих веж із відрубаних голів, до десятка тисяч пар очей мертвих чи живих, які відправляли шахові або ханові для підтвердження покари за справжній чи ймовірний непослух, – явища звичні для того часу, як і руйнування гребель, господарства, повний грабунок не тільки всіх цінностей, але й будь-яких харчових запасів, що вже тоді призводило до реальних голодоморів.

Найжорстокішим катом того часу був Надир-шах (1688–1747). Народився він недалеко від рідних місць Магтимгули, в Атеку, що давало багатьом дослідникам привід уважати його туркменом, котрий потім жорстоко розправлявся зі співвітчизниками. Проте Надир Куліхан (таким спочатку було його ім'я) належав до спорідненого тюркського, однак не

туркменського племені. А життя на межі породжувало неприязнь до сусідів, що й пояснює вороже ставлення до туркменів. Кажуть, що Надир мав неймовірну фізичну силу, двічі тікав із полону. Спочатку він займався набігами й грабунками, зібравши чимале військо. Це стало приводом для шаха Тахмаспа II взяти його воєначальником, який швидко робив кар'єру за рахунок завоювань і жорстоких грабунків “підданих” шаха. А потім становище великого воєначальника перестало його задовільняти, і Надир 1736 р., цілком контролюючи владу, збирає в Муганському степу курултай, залучаючи велику кількість представників різних верств населення для “виборів” нового шаха. Це був не більше ніж фарс, бо вже наперед було вирішено, що шахом може бути обраним лише Надир, що і сталося [4, с. 12–15]. Новий шах став родоначальником династії Афшарів, яка мала єдиних внутрішніх потужних ворогів – кизилбашів.

Спочатку становище туркменів виглядало непоганим. Саме вони разом із узбеками й афганцями становили ядро армії Надир-шаха. Проте шах вимагав усе нових воїнів для завоювань, тому туркмени приховано й відверто протестували проти такого “податку кров'ю”, що призводило до повстань і жорстокого їх придушення. Так, небіж Надира Алі Кулі-хан розправився у 1744–45 роках із повстанцями, серед яких були й туркмени, відправивши шахові 42 кілограми очей бунтарів [4, с. 20]. За переказами, чи не перше повстання туркменів сталося ще на початку 1730-х рр. під проводом Кеймир-Кьора, і вони не припинялися. Криваву розправу Надир-шах улаштував мешканцям Хіви, яка не хотіла здатися йому, та околиць, будуючи вежі з відрубаних голів і прирікши тих, хто залишився залишених живий, на голодну смерть. Усе закінчилося тим, що 1747 р. Надира вбили його найближчі підданці, налякані його немотивованою жорстокістю й підозрілівістю.

Надир-шах був не одним таким правителем у XVIII ст. Хівінський хан Ширгази (заснував 1726 р. медресе, у якому навчався пізніше Магтимгули Пираги), наприклад, дав наказ знищити науково-розвідувальну російську експедицію О. Бековича-Черкаського [4, с. 10]. У другій половині століття особливу жорстокість до підданих і упокорених, у тому числі й туркменів, виявляла династія Каджарів. Посилення впливу Ірану й Бухари під кінець XVIII ст. ще більше погіршило становище туркменів [13, с. 440]. До цього додалося також і протистояння з казахами й узбеками.

Певні надії туркмени покладали після приходу до влади в Афганістані на Ахмед-хана Дуррані, колишнього воєначальника Надира, котрий скористався його смертю для створення власної держави. Саме до нього була відправлена депутація Човдур-хана з братами Магтимгули, яка, очевидно, мала домовитися про покращення становища туркменів у новій державі. Як свідчать документи, були і вдалі депутації туркменів до Дуррані. Про певні надії туркменських племен на Ахмед-хана можна дізнатися і з віршів Пираги [14]. Таке явище було звичним для Середньовіччя й доби Відродження. Досить згадати Данте Аліг'єрі, який час від часу оспівував того чи іншого правителя Священної Римської імперії, інших володарів, маючи сподівання, що вони об'єднають італійські землі, але кожен раз лише отримував гіркі розчарування. Не справилися й сподівання на хорошого правителя з боку Магтимгули, його братів, інших співвітчизників, бо неможливо було їх знайти серед чужинців.

Відсутність власного керівництва та єдності між усіма туркменами була основною причиною всіх негараздів. Туркмени воювали між собою у складі армій різних держав і правителів. Вимушені покидати обжиті місця, вони переселялися на терени, де вже мешкали інші туркменські племена, і неминуче вступали з ними в протистояння, бо землі на всіх уже не вистачало. Так, передгір'я Копетдагу і Мервська оаза стали не тільки регіонами процвітання, але й міжродових конфліктів між туркменами. Менші за кількістю населення племена змушені були будувати міцні фортеці, щоби протистояти і зовнішнім ворогам, і недружньо налаштованим кровним братам.

Як наслідок, усе XVIII ст. минуло для туркменів під знаком утрат, крові, ворожнечі. Значна частина з них змушена була покинути рідні землі. У кращому разі теке і йомуди перебираються на південь, у передгір'я Копетдагу. У гіршому – у маловодні простори Мангишлаку, непридатні для звичного способу господарювання, тому частина туркменів гинула, частина поверталася у вир боротьби, від якого перед тим тікала, а ще частина перебралася аж на Північний Кавказ, у теперішній Ставропольський край, де й досі є туркменські поселення.

Розбрат і постійні напади ззовні призвели до занепаду господарства й культури. Так, науковці констатують, що XVIII ст. не дало на туркменських і прилеглих землях (Хіва, Бухара, південно-східний Іран, Афганістан) нічого цікавого в містобудуванні й архітектурі, які суттєво програвали здобуткам не тільки “золотих” XII–XV ст., але й навіть близького, попереднього, XVII ст. [15, с. 30–33]. Не збереглося жодних власних писемних історичних і літературних джерел. Можливо, їх і не було або було вкрай мало. Якщо ж були, то їх, імовірно, спіткала доля оригінальних рукописів Магтимгули, котрі були просто викинуті кизилбашами в річку. Економічний занепад призводив до того, що голод став звичним явищем серед туркменів, які раніше про нього не знали.

Може скластися враження про повну відсталість, невибагливість, дикість туркменів у цьому жорстокому столітті, але воно буде неправильним, як би його не намагалися культивувати з різних причин. Так, англійські найманці на службі у персів стверджували: “країна ця настільки дика й пустельна, що тільки такий загартований народ, як туркмени, можуть тут жити” [13, с. 427]. Радянська історіографія, керуючись марксистсько-ленінським свідоглядом, шукала класову нерівність, експлуатацію та вбачала відсталість туркменів у відсутності розвинутого феодалізму й елементів капіталізму, натомість констатувала суміш первіснообщинних, рабовласницьких і ранньофеодальних стосунків [4, с. 29], що нібито не сприяло економічному розвитку.

Створювати враження економічно-господарської відсталості туркменів у XVIII ст. покликані були й нібито безневинні фрази такого зразка: “Дуже важливим і ледь не основним заняттям туркменів – було скотарство” [13, с. 408]. Скотарство дійсно було важливою галуззю туркменського господарювання й досягло на той час високого рівня. Текінські та йомудські коні славилися на всьому Сході. Отари овець, кіз, череди верблюдів і великої рогатої худоби були звичним явищем і серед кочових, і серед осілих туркменів, які протягом століть виробили вміння вдало використовувати дари навіть каракумських пісків. Але скотарство аж ніяк не було єдиним туркменським господарським заняттям. Не менш розвиненим було й землеробство, яке свідчило про високий рівень відповідних знань і навичок.

Пустельні чи напівпустельні землі були родючими, але потребували насамперед води. Вміння будувати канали, арики, копати колодязі стало повсякденним мистецтвом туркменів, які з Середньовіччя навчилися створювати складну систему водних артерій і розподілу води в різні пори року й поміж усіма членами спільноти (Каракумський канал, отже, не був винаходом радянської інженерної думки, а став реалізацією на вищому рівні багатовікових напрацювань корінних мешканців краю). Невипадково найбільшим лихом, яке приніс у Мервську оазу Надир-шах, стало навіть не те, що він пограбував усі багатства і харчі, а руйнування греблі й системи водопостачання. Згодом грабіжник сам відчув економічну злочинність таких дій і дав наказ поновити іригаційну систему.

Там, де була вода або була можливість підвести її, переважав осілий спосіб життя і, відповідно, землеробство. Туркмени дбали про збереження й збільшення родючості землі, навчившись належно удобрювати її. Це давало їм можливість не відводити частину ґрунту під пар, що в іншому разі призводило би до неминучих утрат в отриманих врожаях. Щоби уникнути “відпочинку” землі, туркмени вміло застосовували сівозміну, котра давала

можливість зберігати родючість землі на належному рівні. Як наслідок, урожаї характеризувалися великою різноманітністю культур і великими обсягами, що забезпечувало не тільки харчами виробників, але й давало можливість вирощувати культури на продаж, насамперед пшеницю й джугару. Особливо славетною в цьому сенсі була Туркменсахра – території вздовж Атреку і верхів'їв Гургена біля підніжжя Копетдагу, тобто батьківщина Магтимгули Пираги.

Кожен туркмен, котрий хотів і вмів працювати, міг забезпечити добробут, власний і своєї сім'ї. Прикладом може стати дідусь Пираги – Магтимгули Єначи, – який прийшов, мабуть, без особливих статків до гьоркезів, але дуже швидко став заможним і шанованим членом спільноти. Справа в тому, що приватної власності на землю в туркменів майже не було. Саме тому, як не намагалися радянські історики знайти соціальну нерівність і експлуатацію, вони змушені були констатувати: “Жодних відомостей про форми феодалної власності на землю, про методи експлуатації у кочових туркменів у першій половині XVIII ст. не повідомляється” [13, с. 415]. Додамо: і серед осілих туркменів.

Уся земля вважалася общинною, общинним був і її розподіл поміж членами громади. Можливо, якісь зловживання і були в цьому процесі, проте вони не відігравали ключової ролі. Якоїсь сталої й повноважної влади між землеробами не було. Ледь не єдина влада – розподільники води, які відводили за певною чергою й кількістю воду залежно від потреби і можливостей, а також організовували співмешканців на іригаційні роботи. Отже, не було великих землеволодінь, але й не було безземельних членів громади. Не було й хоч би трохи централізованої влади, зате високим рівнем і ефективністю відзначалися саморегулятивні процеси у суспільстві.

“Про стан ремесел у туркменів у першій половині XVIII ст. відомо дуже мало” [13, с. 411]. Науковці натомість посилаються на перекази про рід занять дідуса, батька й самого Магтимгули Пираги. Вони, ймовірно, були хліборобами, але крім того, займалися, і на високому рівні, лимарством і ювелірною справою, про що вже зазначалося. Те, що батько і син були “срібних справ майстрами”, свідчить про заможність туркменів і можливість прогодувати себе за рахунок ремесла, яке не можна назвати найнеобхіднішим. Доречним видається припущення: якщо процвітала ювелірна справа, то добре розвинутими були й інші ремісничі заняття.

Обмін сільгосппродуктами й ремісничими виробами не обмежувався внутрішніми невеликими ареалами. Торгівля у XVIII ст. вже не так процвітала, як раніше, проте залишалася добре налагодженою. Надалі функціонував прадавній Великий шовковий шлях, котрий проходив через туркменські землі. Поставлялися також товари з Індії, Афганістану, Ірану, Азербайджану, Туреччини, сусідніх тюркських народів зі сходу Центральної Азії й навіть Росії, не лише заїжджими купцями, але й власними, туркменськими. Добре розвиненим був і товарообмін поміж різними племенами туркменів. Для цього існували т. зв. овлядські аули, котрі перебували на межі племен і слугували місцями торгівлі, ярмарків тощо [4, с. 48]. Отже, якщо державно-чиновницькі інститути серед туркменів були в зародковому стані, то економічно-господарський стан окремих членів спільноти, майже усіх, був цілком задовільним, навіть у часи найбільших лихоліть швидко відновлюваним.

У торгівлі яскраво знаходили вияв такі риси туркменів, як чесність і порядність. Усі знали, що туркменські купці ніколи не обважать і не обрахують, навпаки, могли лише додати товарів до замовленої ваги й зазначити ціну собі в збиток. Належний стан туркменського добробуту важко було зруйнувати ззовні ще й тому, що туркмени невибагливі в повсякденному побуті й харчуванні. Також туркмени були надзвичайно гостинними, любили спілкування, тому на базар ходили за потреби і без потреби, для отримання більше видовищ, ніж хліба. Не випадково популярним було прислів'я: “Краще

в могилу, ніж на базар без грошей” [15, с. 56]. До цього можна додати, що навіть у кровожерному XVIII ст. “убивств серед туркменів було мало” [4, с. 31]. Значно більшою свободою, ніж серед інших сусідніх народів, у туркменів користувалися жінки. Але в бою туркмени були надзвичайно хоробрими, безстрашними і вправними воїнами, тому будь-який сусідній правитель мріяв залучити їх до свого війська якомога більше, зрозуміло, це стосувалося передусім кіннотників.

Такі чесноти туркменів можна було би приписати високому рівневі релігійності серед них. Проте це було не так. Споконвіку й досі “туркмени суворо не дотримувалися приписів релігії, законів шариату...” [4 1, с. 38]. Мулли й ішани (суфійські священики), дервіші й хаджі (ті, хто пішки здійснив паломництво до Мекки й Медіни), мали повагу серед населення відповідно до рівня їхнього власного благочестя й людяності, але не панували над свідомістю туркменів. Це не означає туркменського безвір'я чи еретизму, зневажливого ставлення до приписів Корану чи духовенства, однак й фанатизму чи буквалістського дотримання релігійних приписів теж не було.

На чому ж тримався рівноправний, соціально справедливий туркменський світ із індивідуальними чеснотами? На здоровому консерватизмові, котрий виявився в чіткому дотриманні адату – неписаного звичаєвого права туркменів, котре сягало глибини століть, імовірно, ще до прийняття ісламу. І зараз дотримання приписів адату часто більше визначає морально-етичну чистоту і законслухняність поведінки туркменів більше, ніж писані закони й настанови. Тим більше впливовим звичаєве право було в попередні століття. Основою суспільства були й залишаються рід, плем'я, нація, а насамперед – родина. А які між ріднею (ширше – співвітчизниками, котрі є членами величезної родини) можуть бути обман, непорядність, вороже ставлення? Авторитет старших у родині чи роді (аксакал – “біла борода”) завжди був непорушним. Любов до свободи туркменів виявлялася в негачії щодо великих спільнот чи, тим більше, зовнішніх зазіхань із переконань, що “ми народ без глави і не бажаємо мати начальників; ми усі рівні, у нас кожен сам собі цар” [4, с. 30]. Але в родо-племінних справах усе вирішували старшини за віком, а відповідно, і за статусом в оба – уруг – тире (тайпа) (сім'ї – роді – племені). Хоча чим вищий був рівень об'єднання спільноти, тим слабшим – загальне керівництво й авторитет старшин, що, безперечно, йшло на шкоду загальнонаціональним інтересам туркменів.

У такий неспокійний час кровопролиття і, тим не менше, активного економічного й політичного життя стійких туркменів, пошуку шляхів культурного розвитку вирушив у широкий світ за знаннями, досвідом і враженнями Магтимгули Пираги. Ми дуже мало знаємо про навчання поета в першому медресе, дещо більше – про навчання в Бухарі й Хіві, насамперед про систему навчання у них і суфійські зв'язки Магтимгули з місцевими ішанами й дервішами. Найбільше інформації збереглося про фінансові аспекти функціонування медресе Ширгази в Хіві.

Отже, як і будь-який навчальний заклад, медресе потребували фінансування. Кошти надходили за рахунок т. зв. вакфи – грошових і земельних пожертв із боку мирян. Держава в цьому майже не брала якоїсь системної участі, вносити пожертви могли правителі, чиновники як приватні особи (наприклад, хівінський Ширгази-хан), або ж робилися одноразові видатки з державної скарбниці. Медресе Ширгази, у якому навчався Магтимгули, було одним із найзаможніших не тільки серед трьох хівінських, але й у навколишніх землях загалом. Воно існувало за рахунок доходів від 7920 танапів землі, з яких 3000 танапів були поливними. У середньому виходило на одну худжре (кімнату “гуртожитку” в медресе, у яких жили учні) не багато-не мало – по 144 танапи. Сусіднє медресе Хаджам-Берди-бій виглядало на цьому тлі не бідним, а вбогим родичем-жебраком із загальними доходами всього із 70 танапів (тобто вдвічі меншими, ніж дохід у Ширгази на одну кімнату). Хоча можна констатувати, що Пираги навчався в аж ніяк і не

найбагатшому медресе. Так, Кутлі-Мурад-інак мало у власності всього 24634 танапи землі, що становило в середньому по 304 танапи на худжре [15].

Традиційне навчання в мектебе, як уже зазначалося, передбачало вивчення букв арабського алфавіту, “хавтіяк” (механічне читання Корану), механічне переписування Священного тексту, вивчення окремих релігійних творів мусульманських отців церкви. Також учні засвоювали вміння творити омивання і намаз. Відповідно, медресе мало бути наступним щаблем у здобутті освіти, хоча, як і мектебе, базувалося на середньовічній схоластиці й догматиці в педагогічній справі. Старші учні – мударріси – навчали ґрунтового володіння арабською мовою, а також викладали основи мусульманського віровчення. На постіранському просторі могли також вивчати й мову фарсі.

“Вища” духовна освіта передбачала добротне засвоєння мусульманського права за шаріатом. Це релігійне, юридичне, особисте і сімейне право; кримінальне і державне право; “хідайя” – коментарі до мусульманського права; пукі-клідан – основи ісламської догматики; “мушгілят” – давньогрецька філософія відповідно до ісламу. Вивчення арифметики не було, як на теперішній погляд, глибоким і передбачало засвоєння чотирьох основних дій (додавання, множення, віднімання і ділення). Крім того, учні медресе здобували частково знання з геометрії, насамперед практичного спрямування, і ґрунтовно засвоювали відому на той час інформацію з географії [16]. До цього також потрібно додати знання з медицини. Можна припускати, що, як і в європейських середньовічних університетах, у різних медресе “навчальні плани” не були однаковими, кожен заклад виокремлювався кращим викладанням певних предметів, визначними педагогами, проповідниками й релігійними мудрецами. Саме цим пояснюється те, що Магтимгули для збагачення знань мандрував, як ваганти, з одного медресе до іншого.

Усі учні жили при медресе в приміщенні, яке було аналогом сучасного гуртожитку. Вони самі обслуговували себе, готували їжу, залежно від багатства закладу, шукали приробіток чи харчі. Бідніші виконували хатньо-господарські роботи за багатших і в такий спосіб теж здобували засоби для існування. Як саме велося Магтимгули Пираги в матеріальному плані в усіх трьох медресе, де він навчався, нам не відомо. Але відомо, що навчався він дуже добре, і в Ширгази-медресе уже з другого року перебування там викладав для молодших “спудеїв”.

Як стверджує Г. Карпов, потрапити в медресе, тим більше “столичні” в Хіві чи Бухарі, звичайному смертному мусульманинові було не так просто [16, с. 23]. Ще О. Самойлович стверджував, що Хорезм був “головним провідником суфізму” в XVIII ст., менш впливовим, але так само потужним центром суфізму була й Бухара [17, с. 14]. Для цього майбутній учень чи його батько або інші близькі родичі повинні були мати великі заслуги на чиновничій службі, значні матеріальні статки (чим Азаді похвалитися не міг, особливо після зникнення старших синів) і/або хороші зв’язки з керівництвом суфійського ордену (сулюка) “Курбаві” в Хіві чи “Накшбенді” в Бухарі. Дві перші передумови, очевидно, до Магтимгули стосунку не мають. А ось третя передумова видається найбільш імовірною. По-перше, сам поет мав дуже добрі взаємини з дервішами обох орденів. Попри аскетично-жебрацький спосіб існування цих “мандрівних ченців”, попри те, що в ієрархії ордену вони не займали якого-небудь певного становища, дервіші були дуже впливовими, тому цілком могли скласти протекцію для навчання в медресе. Крім того, можна передбачати значні зв’язки з суфійським світом у батька Пираги – Довлетмамєда Азаді [16, с. 24–25]. Його авторитет, також попри “неієрархічний” статус у суфійських орденах, був, видається, досить високим за рахунок власного розуму й благочестя, а також як автора знакових і вагомих творів, котрі вписувалися в постулати суфізму й популяризували його. Також великий авторитет у Бухарі мав суфій-туркмен Нуріказім-ібн-Бахр [18, с. 238]. Радянське літературознавство намагалося оминати цю тему, але життя й творчість

Магтимгули Пираги, його світогляд були найтіснішим чином пов'язані з суфізмом, детерміновані ним.

Проте слава поета, особливо поета-лірика, поета національного, не сприяла, швидше за все, популярності будь-кого в суфійських колах, сприймалася передусім перешкодою в тарікаті – шляху суфія до духовного злиття з божеством. Те саме стосується і Магтимгули. Кожен суфій-початківець повинен був стати учнем (мюридом, послушником) у авторитетного, досвідченого члена ордену. Так от: перший досвід пошуку вчителя (шейха, піра) був невдалим, бо, за переказами, Ніязкулі-Халін відмовився взяти Магтимгули саме через те, що він творив нібито зайві слова, котрі лише віддаляють від справжнього пізнання Аллаха [16, с. 243]. Шейхом, наставником і старшим побратимом для Магтимгули став уже згадуваний Нуріказім-ібн-Бахр, за походженням – туркмен із Сирії, який на той час мав найвищий суфійський ієрархічний статус “мовлана” (“моуляна”, мавлаві”, тобто правитель, володар). Так само, за переказами, разом із Нурі-Казімом Пираги вирушив у мандри територією сучасних Узбекистану, Казахстану, Таджикистану, через Афганістан дісталися Північної Індії. Показово, що спосіб життя “мовлани” (володаря) ібн-Бахра майже нічим не відрізнявся від повсякденного буття деревіша.

Додому поет повернувся, як стверджують легенди, після смерті батька 1760 р. Чи саме тоді він повернувся в рідне поселення, скільки років там ще прожив, перебував там безвиїзно чи вирушав у чергові мандри (а стверджують окремі джерела, що він потім побував ще в краях на північ і північний захід від Каспію) – нам достеменно не відомо. Але з тим, що Магтимгули Пираги повернувся на батьківщину і провів там багато років, погоджуються всі без винятку. У рідному аулі життя поета й надалі було сповнене пертурбацій і тривоги. Час від часу він зазнавав нападів різних національно-політичних військових угруповань. За легендами, Магтимгули двічі потрапляв у полон, звідки, щоправда, завдяки власній винахідливості й дотепності він нібито визволявся. Важко сказати, чи дійсно було саме так, чи фольклорні історії приписали конкретній людині, тобто Пираги, те, що витворила художня фантазія туркменського народу до чи після його життя. Але буття туркмена XVIII ст., коли життя навіть відомої особистості нічого не вартувало, було сповнене таких перипетій, несподіваних поворотів долі, що цілком можна припускати ймовірність неодноразового перебування поета в неволі.

Жорстокість, кривавість доби ставили під загрозу не лише існування туркменської громади, але також життя і добробут кожного мешканця туркменських просторів. Часто вони породжували нові особисті трагедії чи поєднувалися з ними. Щасливих людей, хоч би на нетривалий період часу, було тоді вкрай мало. Це повністю стосується і сповненого випробувань долі життя Магтимгули. Уже згадувалося, як протягом тривалих років поет та його батько болісно переживали загибель (чи то перебування в імовірному полоні або рабстві) старших братів Абдулли й Маметсапи. До цього пізніше додалася смерть власних двох синів.

Особисте життя поета теж не склалося. Перекази стверджують, що вперше він одружився з коханою дівчиною в 18 чи 19 років, але з невідомих причин (швидше за все, від хвороби) вона через рік померла. Чимало віршів Магтимгули – це оспівування краси й досконалості Менглі, у яку він безмірно закохався після смерті першої дружини, але з якою одружитися йому так і не судилося. Можна би сказати, що доба тут ні до чого. Проте саме зникнення старших братів, грабунки в результаті набігів різних ворогів призвели до матеріального зубожіння сім'ї Азаді, яка не мала можливості заплатити калім за Менглі. Саме про це М. Косаєву 1941 р. розповідала Халла – дружина одного з далеких нащадків Зелілі, котрий, своєю чергою, був небожем Пираги. Важко визначити достовірність поданої з її боку інформації, але вона повідомляла, що Менглі була родичкою Магтимгули, донькою тітки, “близької” з боку матері [18, с. 245]. Ймовірно, родичі знали краще за інших матеріальний стан у сім'ї Азаді, тому, не маючи жодних сподівань на найближчий час,

видали доньку заміж за іншого, значно заможнішого. У жодному творі поета немає докорів коханій чи її батькам. Мабуть, Магтимгули сприймав це як черговий удар неминучого фатуму, але цей удар залишив на все подальше життя, навіть через десятки років, невігійну душевну рану, яка кровила у віршах, але і зроджувала світлі рядки про красуню Менглі та глибоке почуття до неї.

Пираги таки одружився ще раз. Можна би порівняти його долю з долею Данте Аліґ'єрі, котрий був безмежно закоханим на все життя в Беатріче, але одружився з іншою, некоханою, яка, проте, стала матір'ю його дітей. Висока поезія – це одне, проза життя – дещо інше. Навіть у найнесприятливіші часи людина намагається здобути хоч крихти щастя і затишку. Та ми не можемо стверджувати, що Магтимгули, одружившись ще раз, підкорився, як і Данте, ударам долі. Його другою судженою стала Аккиз (Акгиз) – дружина старшого брата, про зникнення якого йшлося. За адатом, молодший брат повинен був узяти на себе турботу про братову сім'ю. Отже, наступна дружина була не “заміною” Менглі, а способом виконання сімейного гуманного обов'язку. Саме від шлюбу з Аккиз народилися два сини, котрі в дитинстві (мабуть, від хвороби) померли, помноживши ще більше життєві скорботи поета. Повне ім'я на Сході, насамперед поета, передбачало обов'язкове згадування не лише батька (ібн), але й сина-первістка (абу), тому втрата дітей була дуже болісною, ще боліснішою була втрата синів, ще боліснішою – первістка, а ще боліснішою – втрата будь-кого зі спадкоємців. Усі ці драми і трагедії поетового буття породили його псевдонім-тахуллус Пираги – “розлучений”. Розлучений протягом усього дорослого життя то з батьківщиною, то з коханими, то з найріднішими, інколи – назавжди, безповоротно.

“Пройшовши крізь багато незлагод і перипетій життя, Махтумкулі став великою особистістю. Він досяг своєї досконалості завдяки тому, що розумів усі тонкощі життя, знав позитивні й негативні боки людини й суспільства, глибоко засвоїв багато наук, пройшов духовні щаблі вдосконалення” [12, с. 202]. Незмінними були вічні й неминучі для поета цінності, котрі давали йому сили протистояти ударам долі. Це віра в незнищенність рідної нації, її величезні потенційні сили, котрі в майбутньому обов'язково реалізуються. Саме тому поет брав активну участь у вирішенні громадських справ співвітчизників у роки життя в рідному аулі [4, с. 72–73]. Це віра в довершеність Аллаха і створеного ним світу, установлених Ним і відшліфованих народом протягом століть морально-етичних уявлень про добро, справедливість, особисті чесноти. Це краса рідного краю, безмежна любов до нього. Народний переказ стверджує, що в передсмертні хвилини поет виконував на тлі рідних гір, на тлі звеличеної в його творчості гори Сонгидаг останню пісню про минулість життя, марноту марнот, вічність і велич світу. Знову констатуємо, що такі перекази, легенди могли бути лише витвором народної фантазії, але дуже показовим є те, що саме такі перекази пов'язують із тим чи іншим митцем Сходу, зокрема і згадану вище з Магтимгули Пираги, у такий спосіб виокремлюючи і трактуючи сутність його життя і творчості. Перекази стверджують, що похований поет поряд із батьковою могилою-мавзолеєм, яку глибоко шанують туркмени протягом століть.

У віршах Магтимгули останніх років (чи й десятиліть) життя постійно звучать мотиви каяття, потреби спокутувати гріхи минулого. Інколи може скластися враження, що поет у розпачі від повного безсилля, забуття й злигоднів, а головне – від усвідомлення власної гріховності. Хвора, розбита й розчарована людина не має сподівань на майбутнє і чекає смерті, котра чомусь не забирає його до себе. “Махтумкулі зізнається, що в житті він нічого не досяг, не зумів розрізнити добро і зло, хоча давно постарів і вже сидить безпомічний...” [4, с. 76]. При детальному розгляді в цих мотивах насправді можна побачити традиційний поетичний прийом, у якому знаходить вияв висока вимогливість до людей, ще вища – до самого себе, що породжує таку загострену реакцію на спогад про кожний реальний чи уявний недолік, негідний учинок, погану думку, нещирі віру тощо.

“Стосовно себе він був безжалісним, знаходив у собі низку вад <...> Бути вимогливим передусім до самого себе – ось головний принцип життя поета. Його ніколи не покидали сумніви у правильності своїх дій...” [4, с. 76]. Можливо, не варто перебільшувати такі мотиви, тим більше що крізь них незмінно проступають життєвий стоїцизм, віра в торжество божественних істин і людської богоподібності.

“Махтум-Кулі вступає в коло думок, так характерних для найбільшого песиміста східної поезії – Омара Хайяма. Тією ж гіркотою, тією ж гостротою пронизані рядки віршів. Та все ж відмінність між ними дуже велика. Висновок Омара Хайяма – оскільки життя лиш мить <...> то користуйся цією миттю, шукай радощі життя <...>. Така філософія в умовах туркменського суспільства XVIII століття несла би з собою незліченні біди й загибель народу. І Махтум-Кулі робить свій висновок: оскільки життя таке коротке, не треба віддаватися омані хвилиних успіхів, не треба заноситися в самозасліпленій писі. Разом із тим не треба і падати духом у нещастях, бо біда, як і щастя, триває лише мить. Не варто відкладати добру справу на завтра, бо це завтра може і не настати, а разом із тим лише добра справа збереже на віки ім'я людини. Отже, песимістичні настрої перетворюються на свою протилежність, думка про неминучість смерті підвищує активність і прагнення дії” [8, с. 7].

Поетична спадщина Магтимгули Пираги потребує подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримський А.Ю. Тюрки, їх мови та літератури / А.Ю. Кримський // Вибрані сходознавчі праці : в 5 т. – Т. III : Тюркологія. – К. : СтилоС, 2010. – С. 89–203.
2. Аширов А. К 290-летию Махтумкули Фраги / Аннагурбан Аширов : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.turkmenistan.ru/tu/articles/39578.html.
3. Нурыев А. Арминий Вамбери о Махтумкули / Ата Нурыев // Махтумкули Фраги и общечеловеческие культурные ценности : материалы Междунар. научн. конф. – Ашхабад : Ылым, 2014. – С. 66.
4. Аннанепесов М. Махтумкули и его время / М. Аннанепесов ; отв. ред. А.А. Росляков. – Ашхабад : Ылым, 1984. – 104 с.
5. Аширов А. Новое в изучении Махтумкули / Аннагурбан Аширов : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.turkmenistan.gov.tm/?id=5856.
6. Махтумкулі. Поезії / Махтумкулі ; пер. з туркм. та передм. П. Мовчана. – К. : Просвіта, 2013. – 208 с.
7. Махтумкулі. Поезії / Махтумкулі ; пер. з туркменської та передм. Павла Мовчана. – вид. 3. – К. : Просвіта, 2014. – 208 с.
8. Бертельс Е. Махтум-Кули / Е. Бертельс // Махтум-Кули. Избранное : стихи. – М. : Государственное издательство художественной литературы, 1960. – С. 3–8.
9. Курбанклычев Т. Социально-политические и нравственно-этические взгляды Довлетмаммеда Азади / Т. Курбанклычев ; под. ред. Т.Х. Хыдырова. – Ашхабад : Ылым, 1989. – 96 с.
10. Чагатайский язык. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ru.m.wikipedia.org/wiki/Чагатайский_язык/
11. Очерки истории философской и общественно-политической мысли в Туркменистане : с VI в. до наших дней / Ред. В.С. Воропаева и С.П. Карашинская. – Ашхабад : Ылым, 1970. – 606 с.
12. Berdimuhamedow G. Ynsan kalbynyň öçmejek nury / Gurbanguly Berdimuhamedow. – Aşgabat : Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014. – 222 s.

13. История Туркменской СССР. – Т. I. – Кн. 1 : с древнейших времен до конца XVIII в. – Ашхабад : Изд-во Академии наук Туркменской ССР, 1957. – 495 с.
14. Атаев А. Эпоха Махтумкули и государство Дуррани / Агаджан Атаев // Махтумкули Фраги и общечеловеческие культурные ценности : материалы Междунар. научн. конф. – Ашхабад : Ылым, 2014. – С. 75–76.
15. Бачинский Н. Город и аул эпохи Махтумкули / Н. Бачинский // Махтумкули : сб. статей о жизни и творчестве поэта ; под ред. А. Кекилова. – Ашхабад : Туркменское государственное издательство, 1960. – С. 29–56.
16. Карпов Г. Истоки мировоззрения Махтумкули : из главы работы “Эпоха Махтумкули” / Г. Карпов // Махтумкули : сб. статей о жизни и творчестве поэта ; под ред. А. Кекилова. – Ашхабад : Туркменское государственное издательство, 1960. – С. 23–29.
17. Самойлович А. Махтумкули и Хаким-Ата / А. Самойлович // Махтумкули : сб. статей о жизни и творчестве поэта ; под ред. А. Кекилова. – Ашхабад : Туркменское государственное издательство, 1960. – С. 13–16.
18. Косаев М. Махтумкули Фраги / М. Косаев // Махтумкули : сб. статей о жизни и творчестве поэта ; под ред. А. Кекилова. – Ашхабад : Туркменское государственное издательство, 1960. – С. 233–248.

REFERENCES

1. Krymskyi, A. (2010), “Turki (turkomen), their languages and literatures”, *Tiurky, yikh movy ta literatury, Vybrani skholoznavchii studii, vol. III : Tiurkolohiia, VD “Stylos”, Kyiv, Ukraine*, pp. 89–203.
2. Ashyrov, A. (2014), “To the 290th anniversary of Magtymguly Fragi”, *K 290-letiiu Makhtumkuli Fragi*, available at : [http:// www.turkmenistan.ru/ru/frticles/39578.html](http://www.turkmenistan.ru/ru/frticles/39578.html) (access February 2, 2014).
3. Nuryiev, A. (2014), “Ármin Vámbéry about Magtymguly”, *Arminii Vamberi o Makhtumkuli, Makhtumkuli Fragi i obshchechelovecheskiie kulturnyie tsennosti, matierialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konfierentsii, Ylym, Ashgabat, Turkmenistan*, pp. 66.
4. Annanepesov, M. (1984), *Makhtumkuli i yego vremena [Magtymguly and his time]*, Editor Rosliakov, A.A., Ylym, Ashgabat, Turkmenistan.
5. Ashyrov, A. “New in researches of Magtymguly”, *Novoie v izuchenii Makhtumkuli*, available at : [http:// www.turkmenistan.gov.tm/?id=5856](http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=5856).
6. *Makhtumkuli (2013), Poezii [Poetry]*, Translated by Movchan, P., VC “Prosvita”, Kyiv, Ukraine.
7. *Makhtumkuli (2014), Poezii [Poetry]*, Translated by Movchan, P., VC “Prosvita”, Kyiv, Ukraine.
8. Bertels, Ye. (1960), “Magtym-Kuli” [*Makhtum-Kuli*], *Izbrannoe, stikhi, Gosudarstvennoie izdatelstvo khudozhestvennoi litieratury, Moscow, Russia*, pp. 3–8.
9. Kurbanklychev, T. (1989), *Sotsialno-politichskiie i npravstvienno-eticheskiie vzgliady Dovletmameda Azadi [Social-political and moral-etical views of Dovletmamed Azadi]*, Edited by Khydyrova, T.Kh., Ylym, Ashgabat, Turkmenistan.
10. *Chagatayskii yazyk [Chagatay language]*, available at : [http:// www.ru.m.wikipedia.org/wiki/Чагатайский_язык](http://www.ru.m.wikipedia.org/wiki/Чагатайский_язык) (access November 24, 2010).
11. *Ochierki istorii filosofskoi i obshchestvienno-politicheskoi mysli v Turkmienistanie : s VI v. do nashykh dnei [The sketches about philosophical and socio-political thought in Turkmenistan : from VI century to the present day] (1970)*, Editors Voropaieva, V.S. and Karashynskaia, S.P., Ylym, Ashgabat, Turkmenistan.
12. Berdimuhamedow, G. (2014), *Ynsan kalbynyň öçmejek nury [The unquenchable torch in the crown of the spirit]*, *Türkmen döwlet neşirýat gullugy, Ashgabat, Turkmenistan*.
13. *Istoriia Turkmenskoi SSR [The history of Turkmen SSR] (1957)*, vol. I, book first : *S drevnieyshykh vriemion do kontsa XVIII v., Izdatielstvo Akadiemii nauk Turkmenskoi SSR, Ashgabat, Turkmenistan*.
14. Ataiev, A. (2014), “The epoch of Magtymguly and Durrani state”, *Makhtumkuli Fragi i obshchecheloviecheskiye kul'turnyye cennosti, matierialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konfierentsii, Ylym, Ashgabat, Turkmenistan*, pp. 75–76.
15. Bachinskiy, N. (1960), “Town and aoul of Magtymguly time”, *Makhtumkuli. Sbornik statiei o zhyzni i tvorchestve poeta, Turkmieniskoie gosudarstvennoie izdatielstvo, Ashgabat, Turkmenistan*, pp. 29–56.

16. Karpov, G. (1960), "The origins of Magtymguly's worldview : from the chapter of the work "The epoch of Magtymguly", Makhtumkuli. Sbornik statiei o zhyzni i tvorchestvie poeta, Turkmienskoie gosudarstvennoie izdatielstvo, Ashgabat, Turkmenistan, pp. 23–29.
17. Samoilovich, A. (1960), Makhtumkuli i Khakim-Ata [Magtymguly and Khakim-Ata], Makhtumkuli. Sbornik statiei o zhyzni i tvorchestvie poeta, Turkmienskoie gosudarstvennoie izdatielstvo, Ashgabat, Turkmenistan, pp. 13–16.
18. Kosayev, M. (1960), "Magtymguly Fragi", Makhtumkuli. Sbornik statiei o zhyzni i tvorchestvie poeta, Turkmienskoie gosudarstvennoie izdatielstvo, Ashgabat, Turkmenistan, pp. 233–248.

УДК 821.161.2:82 – 311.6

ЗМІСТОФОРМОВІ ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНИХ ПОВІСТЕЙ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА

Верба Т.Ю., здобувач

*Запорізький національний університет, Запорізький електротехнічний коледж,
пр-т Леніна, 194, м. Запоріжжя, Україна*

tatyana.verba.71@mail.ru

Стаття містить огляд циклу історичних повістей "Біс плоті" сучасного письменника Вал. Шевчука. Акцентується увага на змістоформових особливостях повістей, оригінальній світоглядній концепції людини XVI–XVIII ст. Проаналізовано персонажі, створені Вал. Шевчуком: підписок міського голови, чернець, поет-ієромонах, жителі стародавнього міста XVII ст.

Ключові слова: персонаж, психологізм, філософські роздуми, підтекст, міф, патріотизм

СОДЕРЖАТЕЛЬНОФОРМОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИСТОРИЧЕСКИХ ПОВЕСТЕЙ ВАЛЕРИЯ ШЕВЧУКА

Верба Т.Ю.

*Запорожский национальный университет, Запорожский электротехнический колледж,
пр-т Ленина, 194, г. Запорожье, Украина*

Статья содержит обзор цикла исторических повестей "Бес плоти" современного писателя Вал. Шевчука. Акцентируется внимание на содержательно-формовых особенностях повестей, оригинальной мировоззренческой концепции человека XVI–XVIII ст. Проанализированы персонажи, созданные Вал. Шевчуком: помощник писаря городского головы, монах, поэт-иеромонах, жители древнего города XVII ст.

Ключевые слова: персонаж, психологизм, философские размышления, подтекст, миф, патриотизм

THE CONTENT-FORM FEATURES OF THE STORIES BY VALERII SHEVCHUK

Verba T.Yu.

*Zaporizhzhya National University, Zaporizhzhya Elerctrotechnical College,
Lenin Avenue, 194, Zaporizhzhya, Ukraine*

The article provides an overview of "The Demon of the Flesh" historical stories cycle by modern writer Val. Shevchuk. Attention is focused on the content-form features of the stories, on original philosophical concept of the human of XVI–XVIII centuries. The characters created by Val. Shevchuk are: the engagement of city Maior, monk, poet-monk, the inhabitants of an ancient XVII century city. They have been analyzed.

Valerii Shevchuk creates a new synthetic kind of historical novel in Ukrainian literature: on the one hand, these are philosophical works, and on the other hand, due to intense plot, they get closer to the intellectual detective, the third side of this is psychological one, because the disclosure of the human soul mysteries is one of the author's creative tasks. The stories contain some elements of "a fanciful prose". The author's position is aimed at the inner world of a character, a narrator is involved in the events. A reader sees the picture of the world that appeared in the imagination of the author or a character. Valery Shevchuk's works are based on historical documents creatively interpreted by the author.